

DETERMINANTY MIGRACJI POWROTNYCH DO POLSKI NA POZIOMIE REGIONALNYM PO 2004 ROKU

JAN BRZOZOWSKI

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie¹

MAŁGORZATA MAJKA

JUSTYNA SZYMAŃSKA

CEZARY ULASIŃSKI

Centrum Doradztwa Strategicznego

REGIONAL-LEVEL DETERMINANTS OF RETURN MIGRATION TO POLAND AFTER 2004

Although after 2004 migration studies have become increasingly popular in Poland, the regional aspect of return migration remains a largely unexplored area of research. The first aim of this paper is to conduct a critical review of the studies on return migration at the regional level in Poland. The second aim of our research is an empirical investigation of the determinants of return migration after 2004 in three selected Polish regions: the Dolnośląskie, the Małopolskie, and the Silesian voivodeships. Our results confirm, to some extent, the general trends of return migration to Poland in the post-accession period, but also show some peculiar characteristics of these processes at the regional level.

Keywords: return migration, determinants of return migration, international migration at regional level

---

¹ Corresponding author, jan.brzozowski@uek.krakow.pl, Katedra Studiów Europejskich, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, ul. Rakowicka 27, 31–510 Kraków, tel. 12 293 5290.

1. WSTĘP

Emigracja poakcesyjna z Polski z uwagi na swój masowy charakter stała się obiektem zainteresowania nie tylko badaczy społecznych, ale także dziennikarzy i polityków. Efektem tej rosnącej fascynacji procesem wychodźstwa jest znacząca liczba studiów, ale także beletrystyki i publicystyki dziennikarskiej, jak również ekspertyz oraz projektów politycznych, wskazujących na potrzebę zarządzania zjawiskiem emigracji. Z drugiej strony migracje powrotne Polaków po 2004 roku, choć dostrzeżone przez naukowców, pozostają na uboczu krajowej debaty o współczesnych ruchach ludnościowych, czego dowodem jest choćby fragment artykułu w jednym z najbardziej opiniotwórczych dzienników: „Niewielu Polaków wyjeżdża, ale też niepokojąco niewielu ich wraca. Europa przechodząca kryzys daje większe bezpieczeństwo niż Polska doceniana za dynamiczny wzrost gospodarczy” (Maciejewicz 2013).

Truizmem wydaje się stwierdzenie, że każdy strumień migracyjny generuje przyływ powrotny – fakt ten został już dostrzeżony i opisany przez pioniera badań migracyjnych George’a Ravensteina² pod koniec XIX wieku (Ravenstein 1885). W podobnym duchu wypowiadali się inni klasycy badań migracyjnych. Everett Lee zwracał uwagę na fakt, iż strumień migracyjny tworzy szczególne powiązania między krajem docelowym a miejscem pochodzenia, co ułatwia również przepływy ludnościowe w przeciwnym kierunku. Podkreślał on rolę dekonjunkury gospodarczej, która może doprowadzić do „ponownej ewaluacji bilansu pozytywnych i negatywnych czynników w miejscu pochodzenia i docelowym” i skłonić do powrotu, a także na fakt, iż wielu emigrantów ten powrót zakładało od samego początku (Lee 1966: 55).

Postrzeganie migracji powrotnych stopniowo ewoluowało w ramach poszczególnych teorii migracyjnych, szczególnie tych ekonomicznych. W koncepcji neoklasykcyjnej powrót był pochodną nieudanego doświadczenia migranta, który źle obliczył korzyści oraz koszty wyjazdu. Emigracja w takim ujęciu była więc nieudanym projektem inwestycyjnym, który nie przyniósł oczekiwanej stopy zwrotu. Jednak już nowa ekonomiczna teoria migracji przedstawiała migrację powrotną jako element skutecznej strategii gospodarstwa domowego. Emigrant po osiągnięciu swoich celów ekonomicznych, a więc przede wszystkim zgro-

---

² Warto jednak w tym miejscu zauważyć, że poprzez przeciwstrumień migracyjny, częściowo kompensujący odpływ z danego miejsca, Ravenstein rozumiał przede wszystkim napływ nie samych migrantów powrotnych (ponieważ nie dysponował danymi statystycznymi umożliwiającymi oszacowanie ich liczebności), ale dzieci migrantów, które powracały do miejsc pochodzenia swoich rodziców (Ravenstein, 1885: 187).

madziwszy kapitał finansowy, wracał z nim do miejsca pochodzenia i poprawiał dobrobyt swojej rodziny w relacji do innych gospodarstw domowych. W tym ujęciu emigracja od początku jest projektem intencjonalnie czasowym, inwestycją mającą na celu poprawę sytuacji gospodarczej emigranta i jego rodziny w kraju wysyłającym (Cassarino 2004).

Najnowsze koncepcje teoretyczne podkreślają, że współcześnie większość ruchów migracyjnych ma tymczasowy, a nie trwały charakter. Migracje powrotne mogą być powodowane tym, że emigrant preferuje konsumpcję w miejscu pochodzenia nad konsumpcję w miejscu docelowym (w kraju emigracji). Jeśli dodatkowo siła nabywcza waluty w miejscu docelowym jest większa niż waluty w miejscu pochodzenia, to migracja powrotna staje się bardziej prawdopodobna: reemigrant może zwiększyć konsumpcję, korzystając z zakumulowanego kapitału finansowego i niższych cen w swojej ojczyźnie. Tym samym migracje powrotne powinny być naturalnym następstwem emigracji. Potwierdzają to badania empiryczne nad tym zjawiskiem. Na przykład spośród blisko 1 mln Greków, którzy wyjechali do RFN w latach 1960–1984, aż 85% powróciło do Grecji. Wśród imigrantów osiadłych w Wielkiej Brytanii w latach 1992–2002, tylko 60% mężczyzn i 68% kobiet przebywało nadal w tym kraju w 2002 r., przy czym największa skłonność do reemigracji pojawiała się w ciągu pierwszych pięciu lat po przyjeździe (Dustman, Weiss 2007).

W świetle opisanych koncepcji teoretycznych, ale i potwierdzających je badań empirycznych należało się więc liczyć z analogicznymi procesami w przypadku poakcesyjnych migracji z Polski. Tak więc po 2004 roku³, gdy ponad 1,1 mln Polaków wyjechało⁴ – głównie w celach zarobkowych – do Wielkiej Brytanii, Irlandii i Niemiec, a w mniejszym stopniu także do innych krajów zachodnioeuropejskich oraz do Stanów Zjednoczonych, można było i należało oczekiwać, że również w kierunku Polski napłynie znaczący ilościowo strumień reemigrantów. Większość emigrantów, pytana o długość wyjazdu, deklarowała, że

---

³ Jest to umowna cezura czasowa, ponieważ dynamika wyjazdów uległa zwiększeniu już na początku XXI w., a przystąpienie Polski do UE i otwarcie niektórych rynków pracy doprowadziło jedynie do dalszego jej przyspieszenia tego procesu.

⁴ Dyskusja na temat skali odpływu poakcesyjnego trwa nadal: według szacunków Izabeli Grabowskiej-Lusińskiej i Marka Okólskiego (2008) tylko między 1 maja 2004 a końcem 2006 roku wyjechało z Polski 1,1 mln osób. Z kolei według Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2011 roku, liczba emigrantów, którzy wyjechali z kraju w 2004 roku i później, przebywających za granicą czasowo 12 miesięcy i dłużej, wynosi 1,2 mln osób. Szacunek ten dotyczy jednak zasobu migrantów, a nie ich strumienia (przeptywów) w analizowanym okresie. Niektórzy autorzy liczbę emigrantów poakcesyjnych szacują nawet na 2 mln osób (Bobkowska, 2013), przy czym te szacunki obejmują znaczną część migrantów czasowych, którzy wyjechali z kraju na okres powyżej 3 miesięcy, ale krótszy niż 12 miesięcy.

zamierza przecież wrócić do kraju. I choć w studiach migracyjnych funkcjonuje ironiczne stwierdzenie, że nie ma nic bardziej trwałego niż czasowa emigracja, to jednak pewna część wyjeżdżających plany o powrocie musiała zrealizować. Ci ludzie wrócili więc do Polski, choć nie zawsze był to powrót definitywny. W zasadzie, mówiąc o współczesnych ruchach migracyjnych Polaków, najlepiej mówić właśnie o migracji płynnej, charakteryzującej się „trwałą tymczasowością”. W tym ujęciu akcentuje się „plastyczność” (zdolność metamorfozy i adaptacyjność), wielość źródeł, transnarodowość powiązań, ogromne zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne oraz wielopoziomową naturę prawną współczesnych migracji europejskich” (Okólski 2009: 13). Piszemy więc o procesach intencjonalnie niezakończonych, w ramach których wszystkie warianty pozostają nadal realne. Potencjalnym migrantem powrotnym pozostaje więc niemal każdy emigrant polski w miejscu docelowym, ale i reemigranci są naturalnymi kandydatami do wzięcia udziału w kolejnym wyjeździe, o trudnym do określenia czasie trwania.

Co zaskakujące, nadal stosunkowo niewiele wiadomo na temat skali migracji powrotnych w ujęciu regionalnym po 2004 roku. O ile bowiem badania nad reemigracją poakcesyjną były w Polsce prowadzone, a także miały pewien oddźwięk medialny, o tyle studia regionalne nad tym zjawiskiem – mimo realizacji wielu ciekawych projektów badawczych – pozostają w dużej mierze nieznane przeciętnemu czytelnikowi. Dlatego celem niniejszego opracowania będzie – po pierwsze – dokonanie krytycznego przeglądu badań prowadzonych nad reemigracją na poziomie regionalnym, a następnie zbadanie determinantów reemigracji po 2004 roku na poziomie trzech wybranych województw: dolnośląskiego, małopolskiego i śląskiego.

Struktura artykułu jest następująca: w kolejnym rozdziale przedstawiono wyniki najważniejszych badań nad reemigracją na poziomie ogólnopolskim. Następnie dokonano przeglądu wybranych badań nad migracjami i migracjami powrotnymi na poziomie regionalnym. Są to głównie badania prowadzone na zlecenie administracji państwowej, w tym przypadku – wojewódzkich urzędów pracy, a finansowane najczęściej z funduszy strukturalnych Unii Europejskiej (UE). Przedstawiono zarówno opis wykorzystanych metod badawczych, jak i zakres czasowy tych analiz, ponadto dokonano oceny użyteczności tych badań pod kątem ich implikacji politycznych, a także możliwości wykorzystania danych do dalszych analiz empirycznych. Następnie w czwartym rozdziale scharakteryzowano badania nad migracjami powrotnymi prowadzone w trzech województwach południowej Polski: małopolskim, śląskim i dolnośląskim. Przedstawiono wykorzystane metody badawcze oraz opis dostępnych danych. Ze względu na bardzo podobny kwestionariusz do badań ankietowych, można dane z tych pro-

jektów wykorzystać do analizy porównawczej determinantów migracji powrotnej w ujęciu regionalnym. Wyniki tej analizy zostały również przedstawione w tej części opracowania. Rozdział piąty ma charakter konkludujący: przedstawiono w nim zarówno wnioski z autorskich badań, jak i rekomendacje dla dalszych badań nad migracjami w ujęciu regionalnym, zamawianych przez administrację publiczną.

2. MIGRACJE POWROTNE DO POLSKI PO 2004 ROKU: ZARYS PROBLEMATYKI

Można odnieść wrażenie, że w ożywionej debacie publicznej, która toczy się nad migracjami poakcesyjnymi, kwestia powrotów jest poruszana w sposób zdecydowanie powierzchowny. Po krótkiej fascynacji tą tematyką w okresie kulminacji kryzysu finansowego w strefie euro (lata 2009–2010), kiedy to oczekiwano masowej fali powrotów, temat reemigracji zdecydowanie przygasł. Mowa tu oczywiście o debacie medialnej, ponieważ badania nad migracjami powrotnymi były podejmowane. Warto w tym miejscu wspomnieć pierwsze próby podjęte przez Krystynę Iglicką, która badała reemigrantów powracających do Polski między 1 lipca 2008 a marcem 2009 roku. Badania te miały charakter eksploracyjny i ze względu na wykorzystaną metodę doboru respondentów (metoda „kuli śniegowej”) nie są one reprezentatywne dla całego kraju. W grupie reemigrantów dominowały kobiety (52% respondentów), osoby młode do 30 roku życia (56%), stosunkowo dobrze wykształcone (osoby z wyższym wykształceniem stanowiły 25% respondentów). Aż 66% powracających było stanu wolnego, a 67,5% nie miało dzieci na utrzymaniu. Autorka postawiła tezę, że we wczesnym stadium recesji w UE (lata 2008–2009) nie występuje jeszcze masowa skala powrotów do Polski, zaś emigranci podejmują próbę przetrwania kryzysu na emigracji. Jeśli następują reemigracje, to głównie – odwołując się do klasycznej typologii Cerasego (1974) – mają one charakter konserwatywny, a więc dotyczą osób, które od początku zakładały powrót do kraju. Najważniejszym jednak spostrzeżeniem autorki jest dostrzeżenie problemów reintegracyjnych powracających i sformułowanie bardzo inspirującej naukowo hipotezy o „pułapce migracyjnej”, w którą wpaść mogą młodzi emigranci z wyższym wykształceniem (Iglicka 2010). Ludzie ci, pracujący na ogół poniżej kwalifikacji w miejscu docelowym, pozostali na marginesie społeczno-ekonomicznym w kraju i za granicą, ponieważ ze względu na deprecjację swojego kapitału ludzkiego są skazani na proste prace w sektorze podrzędnym. W rezultacie można oczekiwać, że w przypadku tej grupy powrót do Polski będzie jedynie epizodem, poprzedzającym kolejne wyjazdy emigracyjne.

Bardzo istotne są również badania Marty Anackiej i Agnieszki Fihel. Autorki w oparciu o dane z BAEL (Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności) oszacowały skalę migracji powrotnych między styczniem 2004 a czerwcem 2008 na 580 tys. osób, przy czym w samym tylko 2007 roku powróciło 213 tys. osób. Mimo, iż w tej grupie znajdowali się migranci krótkookresowi (przebywający poza granicami Polski przez okres min. 3 miesięcy), a w tej kategorii również znacząca grupa migrantów cyrkulacyjnych, to uzasadnione jest jednak stwierdzenie, że reemigracja po 2004 roku – podobnie jak wcześniejsza emigracja – ma charakter masowy. Wśród powracających zdecydowanie dominowali mężczyźni (64%), osoby w wieku 20–34 lata (58%), z wykształceniem średnim zawodowym (29,7%) i zasadniczym zawodowym (38,6%), pozostający w stałych związkach i mający pozostałe w kraju dzieci na utrzymaniu. Z kolei młodszy migranci – w szczególności kobiety z wyższym wykształceniem – wykazują niższą skłonność do powrotów (Anacka, Fihel 2012).

Także w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań pytano o migracje powrotne Polaków. Jednak wyniki tych badań nie są w pełni miarodajne. W spisie uwzględniono bowiem jedynie tych powracających, którzy przebywali wcześniej za granicą przez minimum 12 miesięcy, a w chwili spisowania nadal przebywali w kraju. Tym samym nie wzięto pod uwagę reemigrantów o znacznie krótszym stażu migracyjnym, a także tych, którzy po chwilowym powrocie ponownie zdecydowali się na wyjazd. Mimo tych ograniczeń, skala zjawiska ukazanego w badaniu jest znaczna. W latach 2002–2011 do Polski powróciło 229 tys. osób, w tym blisko 60% mężczyzn. Wśród reemigrantów dominowały osoby, które przyjechały z Wielkiej Brytanii (ca 73 tys. osób), Niemiec (56 tys.), Stanów Zjednoczonych (35 tys.) i Irlandii (25 tys.). Aż 27% powrotów w tym okresie nastąpiło po zaledwie rocznym pobycie zagranicznym. Głównym powodem powrotu była tęsknota za rodziną (26% wskazań). Warto także zwrócić uwagę, że reemigracja uległa intensyfikacji w ostatnich latach, między innymi w związku z kryzysem gospodarczym w krajach Europy Zachodniej. O ile w latach 2002–2007 powróciło do Polski 127 tys. osób, o tyle w latach 2008–2011 już 172 tys. osób. W tym drugim okresie pojawiła się też wcześniej rzadko wymieniana przyczyna powrotu: utrata pracy i trudności w znalezieniu pracy za granicą (6,5% wskazań, por. GUS 2013).

Powyżej opisane badania miały wymiar ogólnokrajowy, tymczasem w przypadku emigracji poakcesyjnej doskonale wiadomo, że ma ona wysoce selektywny charakter, jeśli chodzi o skalę regionalną. Choć skala emigracji w ujęciu ogólnopolskim zdecydowanie wzrosła, to jednak na poziomie wojewódzkim skala wyjazdów, jak również skład strumienia migracyjnego różnią się znacząco. Świadczą o tym szacunki Marty Anackiej i Agnieszki Fihel, dokonane na pod-

stawie badań BAEL. Wśród emigracyjnych województw polskich między styczniem 2004 r. a czerwcem 2008 r. zdecydowanie dominują: Podkarpackie (13,6% emigrujących), Małopolskie (12,5%), dalej zaś Lubelskie (8%) i Dolnośląskie (7,9%). Wśród reemigrantów najpopularniejsze są: Podkarpackie (14,8% powracających w skali całego kraju), Lubelskie (11,7%), Małopolskie (11%) dalej zaś Dolnośląskie (9%) i Świętokrzyskie (8,6%). Jednak te oszacowania traktować należy z dużą ostrożnością, w związku z ograniczeniami samych badań BAEL⁵. Przede wszystkim, z uwagi na potencjalnie duże błędy szacunku, niemożliwe jest określenie liczebności migrantów powrotnych na poziomie regionalnym, jak również wnioskowanie o strukturze wiekowej, płciowej czy edukacyjnej tej zbiorowości.

3. BADANIA NAD EMIGRACJĄ I MIGRACJĄ POWROTĄ NA POZIOMIE REGIONALNYM

Po 2004 roku istotność problematyki migracyjnej zaczęła być dostrzegana przez administrację państwową, również na poziomie regionalnym. W związku z tym zrealizowano szereg projektów badawczych poświęconych tym procesom. Studia nad migracjami poakcesyjnymi na poziomie regionalnym były najczęściej zamawiane przez wojewódzkie urzędy pracy (WUP-y), a finansowane ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS) w ramach Programu operacyjnego „Kapitał Ludzki”. Projekty te realizowano w ramach następujących priorytetów: „VI: Rynek pracy otwarty dla wszystkich” oraz „VIII: Regionalne kadry gospodarki”. W sumie w latach 2008–2012 zrealizowano piętnaście takich projektów badawczych na łączną kwotę 7,8 mln złotych. Warto jednak zauważyć, że część tych projektów była wzajemnie powiązana i ich wyniki się uzupełniają (np. „Powroty z migracji zagranicznych do Małopolski” oraz „Kierunek Małopolska – charakterystyka powracających i jak nie zmarnować ich kapitału”, zob. tabela 1.).

---

⁵ W Badaniach Aktywności Ekonomicznej Ludności nie są brane pod uwagę te gospodarstwa domowe, których wszyscy członkowie wyjechali za granicę, co powoduje niedoszacowanie skali odpływu. W dodatku BAEL jest reprezentatywny na poziomie krajowym, a nie regionalnym. Dla okresu 1999–2009 zidentyfikowano jedynie 902 reemigrantów, co przekłada się na kilkudziesięciu migrantów powrotnych w skali poszczególnych województw. W takich wypadkach wszelkie szacunki dotyczące skali odpływu i migracji powrotnych są obciążone bardzo dużym błędem (por. Kupiszewski, 2004).

Tabela 1.

Projekty badawcze poświęcone migracjom zagranicznym, realizowane ze środków EFS w latach 2008–2012

Województwo	Okres realizacji	Nazwa projektu
Dolnośląskie	01.12.2008–30.09.2010	Kierunek Dolny Śląsk – wpływ potencjału społeczno-ekonomicznego migrantów powrotnych na rozwój województwa dolnośląskiego w kontekście przygotowania regionu na przyjęcie powracających
Lubelskie	01.02.2010–31.07.2010	Migracje szansą województwa lubelskiego – wspieranie pozytywnych trendów adaptacyjnych na regionalnym rynku pracy
Śląskie	01.10.2010–31.03.2012	Kierunek Śląsk – wpływ potencjału społeczno-ekonomicznego migrantów powrotnych na rozwój województwa śląskiego w kontekście przygotowania regionu na przyjęcie powracających
Śląskie	23.08.2011–22.12.2011	Wyzwania rozwojowe gmin województwa śląskiego w kontekście zachodzących procesów demograficznych
Śląskie	01.07.2010–31.08.2010	Mobilność zawodowa, społeczna i przestrzenna a potrzeby gospodarki regionalnej
Śląskie	01.09.2010–31.10.2010	Wspieranie aktywności zawodowej poprzez zarządzanie zjawiskiem migracji – analiza w województwie śląskim
Małopolskie	01.01.2010–30.09.2010	Kierunek Małopolska – charakterystyka powracających i jak nie zmarnować ich kapitału
Małopolskie	01.03.2009–03.03.2010	Powroty z migracji zagranicznych do Małopolski
Podkarpackie	01.09.2008–29.10.2010	Trajektorie migracyjne województwa podkarpackiego
Podkarpackie	05.01.2009–30.04.2010	Między migracją a szarą strefą – formy adaptacji zawodowej absolwentów szkół ponadgimnazjalnych
Podlaskie	01.09.2008–28.02.2010	Mobilność zawodowa, edukacyjna i przestrzenna ludności zamieszkującej obszary wiejskie, wiejsko-miejskie i małe miasta w województwie podlaskim
Podlaskie	01.09.2008–28.02.2010	Zagraniczne migracje zarobkowe w województwie podlaskim

Województwo	Okres realizacji	Nazwa projektu
Pomorskie	01.07.2008–30.11.2009	Migracje szansą województwa pomorskiego – wspieranie pozytywnych trendów adaptacyjnych na regionalnym rynku pracy
Warmińsko-Mazurskie	01.09.2009–20.07.2010	Powrót do domu – psychospołeczne mechanizmy adaptacyjne migrantów powrotnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego
Zachodniopomorskie	10.02.2009–03.11.2009	Zagraniczne migracje zarobkowe

Źródło: baza projektów dostępna na stronie <http://www.efs.gov.pl>, dostęp: 03.02.2014 r.

Oprócz tych badań należy także wspomnieć o szeregu analiz i raportów zamawianych przez regionalne obserwatoria rynku pracy. Większość tych studiów, z uwagi na skromniejsze zasady ich finansowania, bazuje głównie na danych zastanych i raczej na metodach jakościowych (zogniskowany wywiad grupowy, wywiady pogłębione). Jednak i te projekty badawcze obejmują analizę procesów migracji i migracji powrotnych na poziomie regionalnym. Poniżej przedstawiono krótką charakterystykę tych projektów badawczych, które obejmowały analizę reemigracji na poziomie regionalnym (tabela 2.). Były to badania zamawiane zarówno bezpośrednio przez WUP-y, jak i przez regionalne obserwatoria rynku pracy.

Z uwagi na to, że każde z badań było zamówione na potrzeby regionalnych instytucji i urzędów, mogących mieć odmienne cele i problemy, zakres tych studiów jest niestety dość zróżnicowany, co znacznie utrudnia, a niekiedy wręcz uniemożliwia porównywalność pozyskanych danych w ujęciu międzyregionalnym. Różnice dotyczyły nawet tak fundamentalnych kwestii, jak definicja emigranta. Co prawda we wszystkich badaniach przyjęto jako punkt wyjścia terminologię GUS, a więc emigrację czasową (pobyt zagraniczny trwający 3 miesiące lub dłuższy), jednak znacząco różnił się horyzont czasowy tej migracji. Oprócz oczywistej konstatacji, że badania były realizowane w różnym okresie, a więc te później zakończone miały szanse na uchwycenie reemigracji również w okresie dekonunktury w Europie Zachodniej (począwszy od 2008 roku), to ograniczenia czasowe miały również charakter retrospektywny. Na przykład w badaniu zrealizowanym w województwie pomorskim w ostatnim kwartale 2008 roku za migranta powrotnego została uznana osoba, która w ciągu ostatnich 3 lat mieszkała czasowo za granicą, tak więc analiza ruchów migracyjnych obejmowała jedynie okres między ostatnim kwartałem 2005 a końcem 2008 roku (PBS 2009). Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku badań w województwie podlaskim, gdzie rozpatrywano jedynie wyjazdy w latach 2007–2012 (WUP

2012). Z kolei w badaniach zrealizowanych w trzech południowych województwach (dolnośląskim, małopolskim i śląskim) rozpatrywano emigrację i migrację powrotną po 2004 roku aż do momentu realizacji badania: odpowiednio do lutego 2009 r. w woj. dolnośląskim (Bieńkowska i inni 2010b), do maja 2009 r. w woj. małopolskim (Bieńkowska i inni 2010a) i do kwietnia 2011 r. w woj. śląskim (Szymańska i inni 2012).

Tabela 2.

Projekty badawcze poświęcone problematyce migracji powrotnych

Województwo	Nazwa projektu i okres realizacji	Migracje zagraniczne	Migracje powrotne	Metody
Warmińsko-Mazurskie	Powrót do domu – psychospołeczne mechanizmy adaptacyjne migrantów powrotnych z terenu województwa warmińsko-mazurskiego (2009–2010)	Tylko pośrednio, nacisk na migracje powrotne	Tak	Badania jakościowe (147 indywidualnych wywiadów pogłębionych z migrantami powrotnymi oraz 21 zogniskowanych wywiadów grupowych z migrantami, ich znajomymi i krewnymi), ilościowe (CATI – postrzeganie migrantów przez 120 przedsiębiorców, PAPI – próba 2101 wywiadów, po 100 na powiat, tylko z migrantami powrotnymi)
Pomorskie	Migracje szansą województwa pomorskiego – wspieranie pozytywnych trendów adaptacyjnych na regionalnym rynku pracy (2008–2009)	Tylko pośrednio (pytanie o plany migracyjne), nacisk na migracje powrotne	Tak	Badania ilościowe (PAPI – próba 4099 osób w wieku produkcyjnym, w tym migrantów, 200 na powiat)
Podlaskie	Powroty z zagranicy mieszkańców województwa podlaskiego (2012–2013)	Tak, ale bez uwzględnienia w CATI	Tak	Badania jakościowe (34 indywidualne wywiady pogłębione oraz 3 zogniskowane wywiady grupowe z reemigrantami), ilościowe (CATI – próba 6,5 tys. gd., w tym wywiady z migrantami powrotnymi, CAWI – wywiady z 200 emigrantami)

Województwo	Nazwa projektu i okres realizacji	Migracje zagraniczne	Migracje powrotne	Metody
Małopolskie	Kierunek Małopolska – wpływ potencjału społeczno-ekonomicznego migrantów powrotnych na rozwój Małopolski w kontekście przygotowania regionu na przyjęcie powracających (2009–2010)	Tak	Tak	Badania jakościowe (50 indywidualnych wywiadów pogłębionych oraz 3 zogniskowane wywiady grupowe z reemigrantami), ilościowe (CATI – próba 4085 gd., w tym wywiady z migrantami i migrantami powrotnymi, online/PAPI – 1261 migrantów powrotnych)
Dolnośląskie	Kierunek Dolny Śląsk – wpływ potencjału społeczno-ekonomicznego migrantów powrotnych na rozwój województwa dolnośląskiego w kontekście przygotowania regionu na przyjęcie powracających (2008–2010)	Tak	Tak	Badania jakościowe (51 indywidualnych wywiadów pogłębionych oraz 3 zogniskowane wywiady grupowe z reemigrantami), ilościowe (CATI – próba 4113 gd, w tym wywiady z migrantami i migrantami powrotnymi, online/PAPI – 1185 migrantów powrotnych)
Śląskie	Kierunek Śląsk – wpływ potencjału społeczno-ekonomicznego migrantów powrotnych na rozwój województwa śląskiego w kontekście przygotowania regionu na przyjęcie powracających (2010–2012)	Tak	Tak	Badania jakościowe (30 indywidualnych wywiadów pogłębionych, 3 zogniskowane wywiady grupowe z reemigrantami oraz 5 studiów przypadków), ilościowe (CATI – próba 17722 gd., w tym wywiady z migrantami i migrantami powrotnymi, online/PAPI – 1000 migrantów powrotnych)

Województwo	Nazwa projektu i okres realizacji	Migracje zagraniczne	Migracje powrotne	Metody
Lubelskie	Migracje szansą województwa lubelskiego –wspieranie pozytywnych trendów adaptacyjnych na regionalnym rynku pracy (2010)	Tak	Tak	Badania ilościowe (PAPI – próba 3000 osób w wieku produkcyjnym, w tym migrantów i migrantów powrotnych, 100 na powiat)

Źródło: opracowanie własne.

Ponadto część badań (np. projekt realizowany w woj. warmińsko-mazurskim) koncentrowała się wyłącznie na migrantach powrotnych, a zjawisko wcześniejszej emigracji traktowane było w sposób znacznie skromniejszy. Z perspektywy badacza migracyjnego oznacza to brak możliwości dokonania porównań między dwiema kategoriami: osobami nadal pozostalymi na emigracji i reemigrantami. Dodatkowo takie podejście do badań w zasadzie uniemożliwia precyzyjną odpowiedź na pytanie: ile osób wyjechało, a ile powróciło, czyli oszacowanie realnego odpływu i skali migracji powrotnych do rozpatrywanych województw w analizowanym okresie.

Wreszcie należy wspomnieć o problemie doboru próby. Z uwagi na fakt, iż wszystkie projekty zakładały komponent badań ilościowych, najczęściej zdecydowano się na badania za pomocą komputerowo wspomaganego wywiadu telefonicznego (CATI) lub osobistych wywiadów przy wykorzystaniu kwestionariusza papierowego (PAPI)⁶, co pociągało za sobą konieczność losowego doboru respondentów w generalnej populacji województwa. W przypadku najczęściej stosowanej liczebności próby (od 3 do 6 tys. respondentów) oznaczało to, że w toku badań ankietowych docierano najczęściej do stosunkowo niewielkiej liczby respondentów mających doświadczenia migracyjne: od stu kilkudziesięciu do kilkuset emigrantów i (lub) migrantów powrotnych. O ile na tej podstawie możliwe było jeszcze wnioskowanie o całej zbiorowości migrantów zagranicznych w danym województwie, o tyle wnioskowanie o emigracji czy migracji na poziomie subregionalnym bądź powiatowym stawało się problematyczne z uwagi na wzrost błędów statystycznych takiego badania (por. Kupiszewski 2004). Tym samym, biorąc pod uwagę doświadczenia z dotychczas zrealizowanych pro-

⁶ W tym miejscu warto wyróżnić badania prowadzone w województwie warmińsko-mazurskim, gdzie przeprowadzono badania ankietowe z papierowym kwestionariuszem na bardzo dużej próbie, obejmującej aż 2101 migrantów powrotnych.

jektów, można dość do wniosku, że właściwą liczebnością próby powinna być zbiorowość gospodarstw domowych obejmująca około 1% liczby gospodarstw domowych w danym województwie. Pokazuje to przykład województwa śląskiego, gdzie badaniem CATI zostało objętych 17,6 tys. gospodarstw domowych (ca 1% liczby gospodarstw domowych w całym województwie). W rezultacie pozyskano 1214 wywiadów (528 z migrantem powrotnym i 686 z emigrantem bądź członkiem jego rodziny), co dało również możliwość wnioskowania o skali migracji i reemigracji na poziomie subregionalnym, a także na przeprowadzenie badań prognostycznych migracji powrotnej (CDS 2012).

4. DETERMINANTY MIGRACJI POWROTNEJ W WOJEWÓDZTWIE DOLNOŚLĄSKIM, MAŁOPOLSKIM I ŚLĄSKIM

W przypadku badań nad emigracją i migracją powrotną prowadzonych w województwach: dolnośląskim, małopolskim i śląskim, występują pewne cechy charakterystyczne, pozwalające na porównywalność zgromadzonych danych. Wszystkie trzy projekty łączy to, że realizował je ten sam wykonawca (Centrum Doradztwa Strategicznego w Krakowie). W rezultacie przyjęte na potrzeby tych badań definicje emigranta i migranta powrotnego są identyczne, zaś kwestionariusz badawczy jest bardzo zbliżony⁷. Jednak w przypadku badań porównawczych dla tych trzech regionów trzeba zmierzyć się również z pewnymi ograniczeniami. Najważniejszym z nich jest różny zakres czasowy tych analiz. W przypadku wszystkich projektów brano pod uwagę wyjazdy zagraniczne na okres minimum 3 miesięcy, rozpoczynające się od 1 stycznia 2004 roku. Jednak w przypadku województwa dolnośląskiego (projekt „Kierunek Dolny Śląsk”) zjawisko emigracji i migracji powrotnych było badane do końca lutego 2009 roku, w przypadku województwa małopolskiego do końca maja 2009 r. („Kierunek Małopolska”), zaś w przypadku województwa śląskiego do końca kwietnia 2011 roku. Tym samym w Małopolsce i na Dolnym Śląsku analizowano jeszcze wyjazdy i powroty we wczesnej fazie kryzysu gospodarczego w krajach Europy Zachodniej, a więc w warunkach dużej niepewności gospodarczej. W tym okresie, jak sugerują analizy migracji powrotnych na poziomie krajowym, znaczna część emigrantów podejmowała jeszcze próbę przeczekania trudnej sytuacji. W rozpatrywanych trzech województwach widać jednak wyraźnie intensyfika-

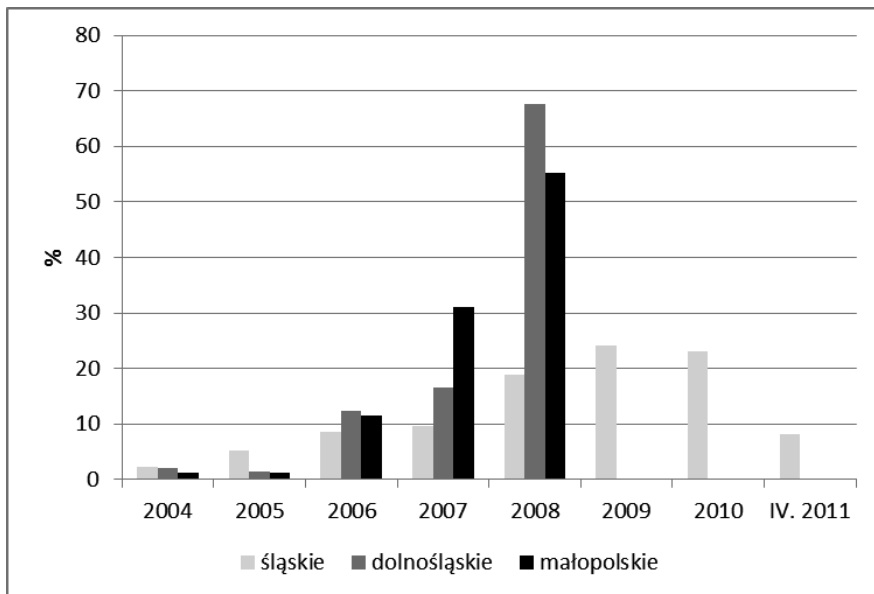
---

⁷ W przypadku kolejnych badań, począwszy od projektu „Kierunek Dolny Śląsk” (2008–2010), poprzez projekty „Kierunek Małopolska” (2009–2010) i „Kierunek Śląsk” (2010–2012), kwestionariusz był nieznacznie zmieniany, ale w stopniu umożliwiającym porównywalność danych.

cję powrotów już od 2006 roku, zaś apogeum fali reemigracyjnej miało miejsce w latach 2008–2010⁸, o czym świadczą dane ze Śląska, dla którego dysponujemy danymi z migracji powrotnych do kwietnia 2011 (wykres 1.). Efekt kryzysu gospodarczego jest z pewnością bardzo istotnym czynnikiem wpływającym na decyzje o emigracji i migracji powrotnej, stąd wyniki analizy empirycznej, przedstawionej w dalszej części tego rozdziału, należy traktować z dużą ostrożnością.

Wykres 1.

Migranci powrotni według roku powrotu (%)

Źródło: opracowanie własne.

Warto jednak zauważyć, że mimo stosunkowo krótkiego okresu analizy skala emigracji poakcesyjnej, jak również następującej po niej migracji powrotnej do wszystkich trzech województw, jest znacząca. W województwie dolnośląskim w aż 12% gospodarstw domowych przynajmniej jedna osoba wyjechała na okres minimum 3 miesięcy, natomiast do końca lutego 2009 powróciło aż 57% emigrantów. W Małopolsce zidentyfikowano 10,5% emigranckich gospodarstw

⁸ Warto zwrócić uwagę, że w przypadku Śląska w 2010 roku nastąpił nieznaczny, ale jednak widoczny spadek liczby powracających. Niestety, nie dysponujemy danymi za pełny 2011 rok, by móc zweryfikować, czy ta tendencja spadkowa uległa pogłębieniu.

domowych, przy czym 52% emigrantów poakcesyjnych wróciło do województwa do końca maja 2009 r. W województwie śląskim z 7,4% gospodarstw domowych wyjechała przynajmniej jedna osoba, a do kwietnia 2011 roku 43% emigrantów powróciło do kraju. Oczywiście sam powrót nie musiał mieć i na ogół nie miał charakteru definitywnego, co jest zgodne z wcześniej opisaną hipotezą Marka Okólskiego o trwałej tymczasowości i migracji płynnej po roku 2004. Na Dolnym Śląsku aż 49% powrotnych migrantów planowało powtórny wyjazd w ciągu następnych 24 miesięcy, a kolejne 9% nie wiedziało, czy pozostanie w regionie (Bieńkowska i inni 2010b). W przypadku Małopolski 18% reemigrantów deklарowało chęć ponownego wyjazdu zagranicznego w ciągu 24 miesięcy od momentu badania, a kolejne 29% nie miało sprecyzowanych planów w tej kwestii (Bieńkowska i inni 2010a). Wreszcie w województwie śląskim 25% migrantów powrotnych zadeklarowało, że planuje ponowny wyjazd w ciągu najbliższych 12 miesięcy od momentu badania, a kolejne 8% nie miało sprecyzowanych planów (Szymańska i inni 2012).

Tabela 3.

Podstawowe charakterystyki demograficzne powracających

	Małopolskie	Śląskie	Dolnośląskie
Średnia wieku	34,5	34,9	38,2
% kobiet	40,4	40,9	39,3
% niepozostających w związku	45,5	47,1	37,2
Średnia liczba dzieci na utrzymaniu	1,24	0,62	1,17
Średnia wielkość gospodarstwa domowego (liczba osób)	3,9	3,5	3,6
% z wyższym wykształceniem	24,2	41,1	20
N (liczba migrantów powrotnych)	99	357	145

Źródło: opracowanie własne.

Analiza podstawowych cech demograficznych migrantów powrotnych w analizowanych regionach potwierdza tendencje nakreślone w badaniach nad tym procesem na poziomie krajowym. Wśród reemigrantów dominują mężczyźni, stanowiący ok. 60% w każdym województwie (tabela 3.). Powracający są stosunkowo młodzi – średnia wieku waha się od 34,5 do 38,2 lat, pozostają w większości w stałych związkach. Mają też najczęściej przynajmniej jedno dziecko na utrzymaniu. Wśród reemigrantów licznie reprezentowane są osoby z wyższym

wykształceniem; szczególnie widoczne jest to w przypadku województwa śląskiego, gdzie stanowią oni 41,1% powracających⁹.

W celu ustalenia podstawowych czynników wpływających na powrót emigrantów do opisywanych województw przeprowadzono prostą analizę statystyczną, przy wykorzystaniu modelu logitowego. W przypadku badań nad przyczynami migracji powrotnych stosowane są dwa główne podejścia. Pierwsze zakłada oszacowanie planów powrotu wśród obecnych emigrantów (migracji powrotnej *ex ante*, zob. Pinger 2010) drugie natomiast rzeczywiste powroty po ich materializacji (migracja powrotna *ex post*, zob. Gibson i McKenzie 2011). Oba podejścia mają swoje wady i zalety. W przypadku badania skłonności do powrotu *ex ante* badacz jest w stanie poznać motywacje, którymi kieruje się emigrant, podejmując ważne decyzje ekonomiczne (np. transferując swoje zarobki do kraju). Z drugiej jednak strony deklaracje dotyczące powrotu nie muszą się urzeczywistnić w przyszłości. Z kolei badanie skłonności do powrotu *ex post* pozwala na uchwycenie jedynie rzeczywistych reemigrantów, zakłada natomiast, że wszyscy emigranci uchwyceni za granicą w danym momencie czasu są emigrantami długookresowymi, podczas gdy wielu z nich zamierza powrócić w niedalekiej przyszłości. Jednak w przypadku Polski, biorąc pod uwagę bardzo duży odsetek poakcesyjnych emigrantów mających ciągle niesprecyzowane plany dotyczące dalszej przyszłości, w tym plany dotyczące pozostania na emigracji lub powrotu do domu (wspomniane wcześniej pojęcie trwałej tymczasowości), zasadniejsze wydaje się zastosowanie drugiego podejścia, czyli operacjonalizacja skłonności do powrotu *ex post*.

W przypadku naszych badań zmienną objaśnianą była migracja powrotna, przyjmująca dwie wartości (1 – migrant powrotny, 0 – emigrant), zaś zmiennymi objaśniającymi – szereg charakterystyk demograficznych, takich jak wiek, płeć, stan cywilny czy łączna długość wszystkich pobyków zagranicznych (w miesiącach). W tym miejscu warto wspomnieć, że rezultaty estymacji odzwierciedlają specyfikację modeli optymalną dla celów porównawczych, nie zaś dla każdego z modeli z osobna¹⁰. Wyniki analizy empirycznej przedstawia tabela 4.

⁹ Ze względu na poruszony w pracy problem badawczy i ograniczoną objętość opracowania nie przedstawiono tutaj pełnego profilu demograficzno-ekonomicznego emigrantów i reemigrantów; wyczerpujący opis tych zbiorowości znajduje się w: Bieńkowska i inni, 2010a, Bieńkowska i inni, 2010b oraz Szymańska i inni, 2012.

¹⁰ Oznacza to, że część zmiennych, która poprawiłaby oszacowanie modeli dla każdego z województw z osobna, została pominięta, ponieważ była zupełnie nieistotna (lub wręcz zakłócała poprawną estymację) dla innego regionu.

Tabela 4.

Determinanty migracji powrotnej w województwach: śląskim, dolnośląskim i małopolskim (wyniki estymacji)

	Śląskie	Dolnośląskie	Małopolskie
Więcej niż jeden wyjazd	-0,7157***	1,009***	
Całkowita długość wszystkich pobytów zagranicznych (w miesiącach)	-0,0629***	-0,0452***	-0,0797***
Całkowita długość pobytów ²	0,0002***		
Całkowita długość pobytów ³	-0,0001***		
Wiek	0,0178***	0,0727***	0,0557**
Płeć (mężczyzna=1)	0,3904***	0,4885	-0,7096*
Singiel(ka)	0,2760*	-0,3580	-0,0686
Wykształcenie zawodowe	0,3310*	-0,8458**	-0,4514
Wykształcenie wyższe	0,4611**	-0,541	-0,7154*
Wyjazd do Niemiec	-0,3439***	0,9030**	
Wyjazd z północnego subregionu	-0,5117*		
W. wolny	0,3960	-1,5312*	1,3526
N. obs.	1173	267	189
R2 (pseudo)	0,2027	0,2512	0,2454

Źródło: opracowanie własne. Liczba gwiazdek oznacza odpowiednio istotność statystyczną na poziomie 0,1 (*), 0,05 (**), i 0,01 (***).

Najważniejszymi czynnikami mającymi wpływ na decyzję o powrocie w każdym z analizowanych województw były dwie zmienne: długość pobytów zagranicznych (w miesiącach) oraz wiek. Starsi migranci wykazywali większą skłonność do powrotów, co wynikało prawdopodobnie z faktu posiadania rodziny pozostałej w kraju¹¹. Ze zrozumiałych względów długość pobytu zagranicznego wpływała negatywnie na skłonność do powrotu, jednak – co pokazuje przypadek Śląska – zależność ta niekoniecznie ma charakter liniowy. Pozostałe zmienne wpływały w zróżnicowany sposób na skłonność do powrotu w ujęciu regionalnym. Szczególnie interesujący jest w tym kontekście parametr zmiennej „więcej

¹¹ Niestety, w kwestionariuszu nie znalazło się pytanie o to, czy emigrant i migrant powrotny przebywali na emigracji wraz z członkami najbliższej rodziny, zaś zmienna „liczba dzieci” okazała się nieistotna statystycznie.

niż jeden wyjazd zagraniczny”. Należałoby oczekiwać, że większa liczba wyjazdów w przypadku danej jednostki zwiększa szansę na przedłużenie pobytu za granicą, a także skłonność do osiedlenia się w kraju docelowym. Prawdopodobnie taka znajduje potwierdzenie w województwie śląskim, natomiast w dolnośląskim występuje efekt przeciwny: emigranci mający wcześniejsze doświadczenia migracyjne są bardziej skłonni do powrotu niż emigranci, którzy wyjechali po raz pierwszy. W przypadku tych dwóch regionów zastanawiający jest efekt wyjazdu do Niemiec. Pobyt w Niemczech znacząco zmniejsza prawdopodobieństwo powrotu dla emigrantów ze Śląska, zaś zwiększa w przypadku województwa dolnośląskiego.

Płeć emigranta ma znaczenie dla skłonności do powrotu, ale efekt tej zmiennej też jest zróżnicowany regionalnie. W przypadku województwa śląskiego bardziej skłonni do powrotu są mężczyźni, zaś w przypadku małopolskiego – kobiety. Ten dość zaskakujący efekt w przypadku Małopolski można wytłumaczyć tym, że mężczyźni – emigranci mają tam średnio o 2 miesiące dłuższy staż emigracyjny niż kobiety. Czynnikiem różnicującym skłonność do powrotów w ujęciu regionalnym jest także poziom wykształcenia. W przypadku Śląska emigranci z wyższym wykształceniem wykazują się wyższą skłonnością do powrotu niż ci z wykształceniem zawodowym. Z kolei na Dolnym Śląsku to właśnie dla emigrantów z wykształceniem zawodowym prawdopodobieństwo powrotu jest niższe. Natomiast do Małopolski mniej chętnie powracają osoby z wyższym wykształceniem, choć w tym przypadku istotność parametru jest dość niska (na poziomie 10%). Na koniec warto także zwrócić uwagę na czynniki wypychające z danego regionu. W przypadku województwa śląskiego pochodzenie emigranta z najbardziej ubogiego subregionu północnego (miasto Częstochowa i powiaty częstochowski, kłobucki i myszkowski) zmniejsza skłonność do powrotu z zagranicy.

Oczywiście należy pamiętać, że wyniki analizy empirycznej należy interpretować z dużą ostrożnością, ze względu na różny zakres czasowy pomiaru w poszczególnych województwach oraz na różną wielkość próby, co przekłada się na zróżnicowane błędy oszacowania parametrów modelu dla każdego z regionów. Niemniej, nawet mając w pamięci te mankamenty, można się pokusić o sformułowanie szeregu wniosków, a także rekomendacji do dalszych badań nad migracjami powrotnymi na poziomie regionalnym.

5. WNIOSKI KOŃCOWE: REKOMENDACJE DO BADAŃ MIGRACYJNYCH NA POZIOMIE REGIONALNYM

Oczywistym faktem jest to, że zarówno migracje zagraniczne, jak i migracje powrotne są procesami wysoce selektywnymi. Niemniej, jak pokazują wyniki naszej analizy empirycznej, ta selektywność reemigracji potrafi być znacząco zróżnicowana w aspekcie regionalnym. Dlatego uważamy, że w przypadku studiów migracyjnych w Polsce znacznie większą uwagę niż dotychczas należy poświęcić porównaniom międzyregionalnym: zarówno dotyczącym emigracji poakcesyjnej, jak i następującej po niej fali migracji powrotnych. Takie analizy porównawcze mogą być na pewno interesujące dla decydentów politycznych na szczeblu centralnym. W tym przypadku szczególnie ważna byłaby odpowiedź na pytanie, czy emigracja i migracje powrotne pogłębiają dysproporcje w poziomie rozwoju między regionami „ściany wschodniej” a ośrodkami dynamicznego wzrostu gospodarczego. Jednakże takie analizy porównawcze mogą być także użyteczne dla administracji na poziomie regionalnym, zainteresowanej prawidłową implementacją strategii rozwojowych swoich województw. Na przykład dla władz województwa małopolskiego, dla których Śląsk jest często regionem konkurencyjnym i ważnym punktem odniesienia, ciekawe byłoby zrozumienie, dlaczego zachodni sąsiad jest bardziej skuteczny w przyciąganiu migrantów powrotnych z wyższym wykształceniem.

Z perspektywy środowiska badaczy migracyjnych w Polsce perspektywa międzyregionalna otwiera także nowe perspektywy. Nawet taka pobieżna analiza porównawcza, jak dokonana na potrzeby niniejszego opracowania, skłania do postawienia nowych pytań badawczych, które wymagają odpowiedzi. W tym kontekście na przykład bardzo interesujące jest zrozumienie przyczyn dwóch zupełnie różnych schematów (strategii) migracyjnych, pojawiających się w sąsiadujących ze sobą regionach: Dolnym Śląsku i Śląsku. W przypadku województwa dolnośląskiego wyjazdy do Niemiec mają najczęściej charakter cyrkulacyjny, zaś na Śląsku wiążą się z długoletnim pobytem, często prowadzącym do osiedlenia w tym kraju.

Niestety, by takie analizy porównawcze mogły być prowadzone na szerszą skalę, konieczny jest większy stopień konwergencji badań nad migracjami na poziomie regionalnym, zarówno na poziomie zbieżności definicji, metod, doboru próby, jak i na poziomie horyzontu czasowego badań. Nadchodząca nowa perspektywa finansowa UE na lata 2014–2020 stwarza możliwości sfinansowania badań migracyjnych na poziomie dotychczas nieosiągalnym dla polskich badaczy. Biorąc pod uwagę możliwe kolejne rozszerzenia Unii, należy się liczyć z tym, że jest to być może ostatni okres tak hojnego finansowania badań na poziomie

regionalnym. Tym bardziej należy dołożyć wszelkich starań, by środki te zostały jak najlepiej wykorzystane.

BIBLIOGRAFIA:

- Anacka M., Fihel A. (2012), Return Migration to Poland in the Post-Accession Period, w: Galgóczi B., Leschke J., Watt A. (red.), *EU Labour Migration in Troubled Times. Skills Mismatch, Return and Policy Responses*, Farnham: Ashgate Publishing Limited.
- Bieńkowska D., Ulasiński C., Szymańska J. (2010a), *Kierunek Małopolska. Charakterystyka powracających i rekomendacje jak nie zmarnować ich kapitału*, Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Bieńkowska D., Ulasiński C., Szymańska J. (2010b), *Warto wracać? Strategie zachowań reemigrantów i rozwiązania służące wykorzystaniu ich potencjału*, Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Bobkowska A. (2013), Migracje Polaków po przystąpieniu do Unii Europejskiej, Gdynia: Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych, Akademia Marynarki Wojennej, nr 2/2013.
- Cassarino J.-P. (2004), Theorising Return Migration: the Conceptual Approach to Return Migrants Revisited, „International Journal on Multicultural Societies”, vol. 6, no. 2, p. 253.
- CDS (2012), *Powroty z emigracji do województwa śląskiego w perspektywie pięcioletniej*, Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- Cerase F. P. (1974), Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy, „International Migration Review”, vol. 8(2).
- Dustman C., Weiss Y. (2007), Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK, „British Journal of Industrial Relations”, vol. 45(2).
- Gibson J., McKenzie R. (2011), The microeconomic determinants of emigration and return migration of the best and brightest: Evidence from the Pacific, „Journal of Development Economics”, vol. 95(1).
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2008), *Migracja z Polski po 1 maja 2004 r.: jej intensywność i kierunki geograficzne oraz alokacja migrantów na rynkach pracy krajów Unii Europejskiej*, CMR Working Papers, no. 33/91, Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- GUS (2013), Migracje zagraniczne ludności, w: *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
- Iglicka K. (2010), *Powroty Polaków po 2004 roku. W pętli pułapki migracji*, Warszawa: Scholar.
- Kupiszewski M. (2004), Metodologiczne problemy prognozowania migracji zagranicznych, „Zeszyty Naukowe Kolegium Gospodarki Światowej”, z. 15/2004, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Lee E. S. (1966), A Theory of Migration, „Demography”, vol. 3, no. 1.
- Maciejewicz, P. (2013), *Polska nie wabi emigranta. Niewielu wyjeżdża, niepokojąco niewielu wraca*, „Gazeta Wyborcza” 12 listopada 2013;
- Okólski M. (2009), Polska jako aktor na europejskiej scenie migracyjnej, w: Duszczyk M., Lesińska M. (red.), *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski, Publikacja z okazji 15-lecia Ośrodka Badań nad Migracjami UW*, Warszawa.

- PBS (2009), *Migracje szansą województwa pomorskiego — wspieranie pozytywnych trendów adaptacyjnych na regionalnym rynku pracy*, raport z badania zrealizowanego przez PBS DGA sp. z o.o., Sopot.
- Pinger P. (2010), Come Back or Stay? Spend Here or There? Return and Remittances: The Case of Moldova, „International Migration”, vol. 48(5).
- Ravenstein E. G. (1885), The Laws of Migration, „Journal of the Statistical Society of London”, vol. 48, no. 2 (Jun., 1885).
- Szymańska J., Ułasiński C., Bieńkowska D. (red.) (2012), *Zaraz wracam... albo i nie. Skala powrotów, motywacje i strategie życiowe reemigrantów z województwa śląskiego*, Kraków: Centrum Doradztwa Strategicznego.
- WUP (2012), *Powroty z zagranicy mieszkańców województwa podlaskiego*, Białystok: Wojewódzki Urząd Pracy.